

रशियन डायरी

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - सत्यकथा, संपा. राम पटवर्धन, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई, जानेवारी १९७७)

१६ मार्च

बूटमोजे घालता न येणाऱ्या माणसाने परदेशाला जाऊ नये! अरुण नाईकने टाय बांधण्याचे शिक्षण दिले ते पुरेसे ठरले नाही! हातातल्या एअर-इंडिया थैलीतला कॅमेरा तंबोरा संभाळण्यापेक्षा अवघड! एक ना दोन-शंभर अडचणी. खिशांत पासपोर्ट, हेल्थ सर्टिफिकेट, तिकीट, जादा सामानाचा परवाना इत्यादी हजार गोष्टी. एक मागितली तर दुसरी हाताला लागायची. असो. फारसे न हसणाऱ्या एअर इंडिया सेविकेस खिडकीजवळची सीट मागितली. 'मॉस्कोला जाणार, तेव्हा लांबचा प्रवास आहे' इत्यादी पुरवणी जोडण्याआधी तिने बोर्डिंगकार्डावर क्रमांक लिहून पुढे ढकलण्याचेच बाकी ठेवले! उकाडा, गर्दी, ओझे आणि एकटे प्रवासाला जाण्याचा नर्वसनेस-सर्व गोष्टींनी आपापला परिणाम दाखविला. फडणीस, काका, माई, अरुण...सर्वांचे चेहेरे काचेच्या दाराआडून अंधुक दिसत होते... मधूनमधून हात हलवायचे, हसायचे आणि, कपडे आणि ओझी संभाळायची.

विमान उशिरा निघाले. बराच वेळ मोटारीसारखे फिरले. मधली एक खुर्ची सोडून म्हातारी बसलेली- अमेरिकन असावी. 'आंतरराष्ट्रीय प्रवासी वर्ष' अधिक 'महिला दशक'. चित्रगुप्त स्त्रीरूपाने पृथ्वीवर आला काय असे वाटण्याइतकी तिला नोंद करण्याची हौस! २:१० ला विमान हलले - पहिली नोंद! २:३० ला उड्डाण झाले - दुसरी नोंद! दिल्ली केव्हा येणार याची घोषणा झाली - तिसरी नोंद! मुश्किल आहे म्हटले! मधे मी 'टाइम' साप्ताहिक वाचायला हवे म्हणून उठलो तेव्हा क्षणभर बिचकलो. म्हटले, 'सहप्रवासी टाइम वाचतो' अशी नोंद होते की काय! डोळ्यांत झोप. मनात आठवणी आणि अपेक्षा. भोवती गर्दी वेगवेगळ्या चेहऱ्यांची. पेंगट राहिलो.

दिल्ली आली. मला वाटले होते, चाळीस मिनिटे थांबणार, तेव्हा मनमाड, दौंड वगैरेसारखे खाली उतरू देतील. पण तसे काही नाही. तेहरानसाठी उड्डाण केले. पुन्हा खंडित पेंगणे. आता जरासा सूर्यप्रकाशाचा भास, आणि आयुष्यात पहिल्याने पर्वतावरले बर्फ दिसले. न. चिं. केळकरांमुळे याच बर्फाचे खोबरे झालेले आठवून सगळा उत्साह थंड पडला! तेहरान खूप भरभराटीला आलेले दिसले. ठिकठिकाणी बांधकामे चाललेली! आखीवही वाटतात. अर्थात या वाटण्याला काही फारसा अर्थ नाही. कारण दुरून जसे डोंगर साजरे, तशी वरून शहरे आखीव वाटतात.

'फॉलोमी'जीपच्या पाठोपाठ आमचे 'धौलगिरी'मोटरबाजी करताना उभ्या असलेल्या ब्रिटिश एअरवेजच्या विमानाच्या कॉकपिटवर पंखांनी धडक देणार होते. खिडकीतून बघताना एकदम गणवेशधारी माणसे खाली हातवारे करताना व धावताना दिसली. मग अनेक मोटारी सुरसुरत तिथे आल्या. इंटरकॉम समोर धरून बरेच जण भराभरा काहीबाही बोलले. दोष कुणाचा यावर बरीच चर्चा चालली असावी. मुंबईतील टॅक्सीवाला आणि खाजगी गाडीवाला यांच्या शाब्दिक चकमकीपेक्षा काही वेगळे चेहेरे वाटले नाहीत. पुन्हा ऐकू काहीच येत नव्हते. मस्त 'माइम'.

'पुन्हा चाळीस मिनिटे मुक्काम', असे जाहीर करून बराच काळ ठिय्या दिला. बोअरिंग. विमानातून बरीच माणसे उतरली. आयात नाही. विमान मोकळेच पडले. मग म्हातारीचा शेजार सोडून पाय पसरायला वाव असणारी दुसरी जागा पटकावली. मॉस्कोच्या दिशेने चाललो.

शेजारी एक बडबड्या उत्तरप्रदेशी व्यापारी येऊन बसला. हॅंडीक्रॅफ्टच्या वस्तूंचा रशियाशी व्यापार करणारा. मुर्शिदाबादचा. दिल्लीच्या गोपाळराव रानड्यांच्या अरुणचा दोस्त, मग गप्पा सुरू. आपले राहते घर कसे आहे, एका जातीच्या सेमीप्रेसशस खड्याच्या पोटात खरोखरच पाणी कसे असते आणि नुकतेच झालेल्या कन्यारत्नाचे नाव काय ठेवायचे हा प्रश्न किती ज्वलंत आहे, इथपर्यंत पड्या हां हां म्हणता येऊन पोचला. मुलीचे नाव सुविधा ठेव असे मी त्याला सांगितले, आणि संगीताचे सौंदर्यशास्त्र कसे उभारले पाहिजे, आवाज-जोपासनेसाठी जालंधर-बंध कसा उपयोगी आहे, पंचम तीन प्रकारचा कसा हे ऐकविले नाही! दोन्हीमुळे तो खूश झाला. चक्क शिवास रिगलचा एक पेग त्याने मला पाजला! मनात म्हटले, 'न बोलण्याचे फायदे किती' या विषयावर कुठेतरी बोलले पाहिजे! हा विषय एस्थेटिक्स सोसायटीच्या अखत्यारीत येत नाही, असे डॉ. रा. भा. पाटणकर बजावीत आहेत असे चित्र डोळ्यांपुढे आल्याने चक्क घाबरून खिडकीबाहेर पाहू लागलो.

इतक्या उंचीवर भोवती दोनच रंग : निळा आणि पांढरा. दूरवर दुसरे एक विमान जाताना दिसते. एका देवमाशाने दुसऱ्याकडे पाहावे तसे आमचे विमान त्याच्याकडे पाहते. आवाज फक्त विमानाचा. बाहेर काहीही घडत नाही. प्रसन्न पण स्तब्ध. अधिक खाली आले की पिंजलेले ढग. सावळे जड ढग. त्यांचे थर. मधेमधे ढगांतल्या खिडक्या. त्यांतून खाली बघायचे. डोकवायचे.

मॉस्को. बर्फ पडलेले. पडत असलेले. शून्याखाली पाच उष्णतामान. हातांत मोजे चढवावे लागले. निरंजन झवेरीने दिलेला ओवरकोटही. मी कपडे घातले आहेत की कपड्यांनी मला वेढले आहे ते कळेना. आता काळजी पडली पुढची.

उतरलो. कस्टम्स, करड्या नजरेच्या निळ्या गणवेशातल्या स्त्रिया आणि तपकिरी-पिवळट रंगाच्या गणवेशातले गोरपान उंच पोलीस व अधिकारी. खरी गोठविणारी मौज म्हणजे रशियन भाषा फारशी येत नसल्याने आणि ऐकण्याची सवय नसल्याने काहीही कळेना! आणखी एक मौज म्हणजे ओवरकोट व मोठया टोप्या यामुळे चेहरे वाचता येईनात. भारतीय दूतावासातला कोणीतरी आसपास असणार म्हणून शोध घ्यावा म्हटले तर तेही जरा अवघडच जाऊ लागले. म्हटले, आपल्या रशियनच्या ज्ञानाचा भोपळा तर फुटलाच. आता रशियन फ्रेजबुक काढावे! एवढ्यात एक चेहरा दिसला. प्रवाशांकडे निरखून पाहणारा आणि पुन्हा भारतीय. त्याला गाठले. "मी अशोक रानडे" इत्यादी सांगण्याच्या प्रयत्नात असतानाच त्याने दूतावासातील फर्स्ट सेक्रेटरीचे-श्रीनिवासनचे-कार्ड दिले. हसतमुखाने. "श्रीनि येऊ शकला नाही. पण तुमची दुभाषी इथेच कुठे तरी आहे, शोधून आणतो", असे म्हणाला. याचे नाव नारायण. मनात म्हटले, बेट्या, आता सगळी मदत करतोस हे खरे, पण मीच तुला शोधले; तू मला शोधत नव्हतास! अर्थात याचे कारण आंतरकला-संघर्ष! त्याच विमानाने चित्रपट निर्मात्यांचे एक शिष्टमंडळ आले होते. दिल्लीचा वर्मा, मद्रासचा राव व आणखी कोणीतरी. आमचे पडले वन मॅन डेलिगेशन!

नारायण पावला अखेर. दुभाषिणीला घेऊन आला. आणि संध्याकाळी दूतावासात या, असे सांगून गेला. अॅग्नेस नबातोवा. तिशीची. मध्यम उंचीची. गोरी. कृश. डोळे घारे, वाटोळे. चेहऱ्यावर थंड कार्यक्षमता. सामान वगैरे सोडवून घेतले. बाहेर गेलो. जिवानी आणि ओसोरिन असे दोन रचनाकार एका छानदार वोलगा गाडीसह हजर. विमानतळापासून शहर दूर. जिवानी इंग्रजी बोलतो. सीत्कारवर्ण जरा जास्त जोराने उच्चारतो. हसतो मधेमधे. माझ्याच वयाचा. ओसोरिन वृद्ध. हिंदी बोलण्याची कोशिश करतो. मग मीही रशियन बोलण्याची तोशीस घेतो! आनंदच सगळा. अॅग्नेस थंडपणे स्मित करत राहते.

रस्ते मोठे. रहदारी वेगवान पण दाट नाही. दोन बाजूंना रस्त्याकडेला बर्फ साठलेले. हॉटेल रसियाकडे चाललो आहोत.

हॉटेल रसिया. तीन बाजू, एकवीस मजले. "संध्याकाळी दूतावासात सोडण्यासाठी येते" असे सांगून मिस अॅग्नेस गेली. दुपारचे अडीच वाजलेले. खोलीत शिरलो. एक मोठी, संपूर्ण काचेचे तावदान असलेली खिडकी. त्यावर झिरझिरीत पडदा. खोलीत रेडिओ, टेलिफोन,

टी.व्ही. आणि खिडकीतून समोर... क्रेमलिनचा मनोरा. त्यावरचे सोनेरी कडांचे गोल घड्याळ अजून चालणारे. टोले देणारे. त्याच्याच अलीकडे छोटा रस्ता सोडून जुने पुराणे चर्च. मधला घुमट सोनेरी. बाजूचे चार घुमट कांदाच्या आकाराचे. निळे. बाकी इमारत तांबड्या विटांची आणि भोवती पांढरे बर्फ! खोलीत उबदार. दृश्य स्वप्नातल्यासारखे सुंदर, कुणाला सांगू किती चांगले आहे ते? फार फार एकटे वाटले.

१७ मार्च : संध्याकाळ ४:३०

दूतावासात पोचलो. लाकडी तक्तपोशी. टंकलेखकांची टकटक चालू. श्रीनि नव्हता. त्याच्या पी.ए.ने नीटपणे आत खोलीत बसविले... मला एकटे बसवेना. बाहेर येऊन त्याच्याशी गप्पा मारत उभा राहिलो. हिंदीत! फार बरे वाटले. त्याला पण वाटले असावे.

“और भी एक डेलिगेशन आया है साब...हाँ, वह सब फिल्लमवाले हैं | उसी चक्कर में होंगे श्रीनिसाब, अभी आते ही होंगे | आप क्या गानेवाले हैं ?... .. हां साब, ठंड तो है | मगर यह कुछ भी नहीं... एक महिने पहिले तो मायनस बीस था साब | हम को तो आदत हो गई है अब | आप ऊनी कपडे लाये हैं ना... बहुत जरूरी है लाना” आणि मग डोळे मिचकावत, “पीना भी बहुत जरूरी है साब...नहीं तो...” मी एक संदिग्ध स्मित करतो. ती. काकांच्या आदेशाची आठवण झाली : “हे सुपुत्रा, शाकाहार चालू ठेव आणि एकंदरीने संयमाने राहा!”

पुन्हा श्रीनिच्या खोलीत गेलो. त्याच्या शेल्फवरची पुस्तके पाहिली. खोलीत “बग्ज कुठे असतील” असले विचार मनात येत होते. खिडकीच्या तावदानातून पहारेकरी दिसत होता. एवढ्यात श्रीनि आला. बऱ्यापैकी उंच. सावळा. तरतरीत. हसतमुख. स्पष्ट पण घाईत बोलणारा.

“माफ कर...वर अडकलो होतो. आता लगेच माझ्या घरी जाऊ या. तिथे पंचविसाव्या कॉम्युनिस्ट काँग्रेससाठी आलेला एक आमदार पण येणार आहे. खरं म्हणजे तो आलाही असेल. साहेबाला ते सांगितल्यावर लगेच सोडलं त्याने!”

“संगीतकाराला भेटण्याची आतुरता असली तरी ‘तातडी’नसते, हे मला मान्य आहे!” मी खोट्या गंभीरपणे म्हटले. तो मोकळेपणे हसला. “तुझी सगळी सोय झाली ना? परत हॉटेलात मी आणून सोडीन तुला... नो प्रॉब्लेम. उद्या कॅम्पेअर्स युनिअनमध्ये तुझा टूर प्रोग्रॅम ठरवायची बैठक आहे ना... मी पण येईन.”

लगेच बाहेर पडलो. गाडी साधी. उजव्या बाजूस चक्र. रशियातली सर्व रहदारी उजवीकडून! जगातल्या डावेपणाचा उगम, पण प्रवाह उजव्या बाजूचा!

“आधी टोकियो आणि त्याही आधी थिंपूला होतो. भूतानमध्ये.”

“माझा धाकटा भाऊ अरुण...आर्किटेक्ट. तोही दोन-तीन वर्षे भूतानला होता.”

“ऑफ कोर्स, नाऊ आय रिमेंबर. त्या वेळेचे सर्व आर्किटेक्ट्स महाराष्ट्रातले होते. हंSS...इथे दोन-अडीच वर्षे झाली. तसं स्वातंत्र्य असतं. पण अर्थात फरक वाटतोच. तुझ्यासारखी माणसं आली की आम्हांला निरनिराळ्या लोकांना भेटता येतं. त्यांच्याशी काँक्टॅक्ट्स वाढवता येतात. विनाकारण इथे कोणी कोणाला भेटणं सर्वसामान्यपणे होत नाही.”

“तुला रशियन येतं का?”

“थोडं बहुत, कामापुरतं... माझ्या दुसऱ्या सहकाऱ्यांना चांगलं येतं.”

“काही वेळा भाषा न येणं फायद्याचं असतं.” तो सावध स्मित देतो. संभाषणाच्या ओघात मी माझ्या स्वतःबद्दलच्या माहितीचे घोडे पुढे दामटतो. “माझे शोलोखोववरचे लेख इथल्या शोलोखोव म्युझिअमने मागवून घेतले आहेत. मी पास्तरनाकवर लिहिलं किंवा स्ट्रॅविन्स्कीवर लिहिलं असल्याची अडचण झालेली दिसत नाही.”

“छे रे... इतकं कोण बघतो. हे लोक दक्ष राहतात, पण तसंच काही खास घडल्याशिवाय पाठीमागे लागत नाहीत.”

माझ्या अविश्वासाला मी स्तब्ध बसवितो.

श्रीनिचे घर. चार मजली इमारत. बाहेरून डूब दिसते. दोन दारे सर्व प्रवेशद्वारात. थंडी वाऱ्यासाठी पिंजरा-पद्धतीची लिफ्ट. तिसऱ्या मजल्यावर पोचतो. श्रीनिची पत्नी लेखा. ती दार उघडते. XXX हा आमदार व आणि दोघे जण येऊन बसलेले. घरात टोकियो, थिंपू, केरळ इत्यादी ठिकाणांहून आणलेल्या वस्तू...

“तुम्हांला उशीर होईल या भ्रवशावर मी रानड्यांना घेऊन येण्यासाठी थांबलो... ते मॉस्कोला नुकतेच उतरले आणि मी त्यांना इकडे आणलं लगेच.” श्रीनि.

“इतके लगेच की मी इथेच उतरलो असतो तरी चाललं असतं!” मी.

लेखाच्या डोळ्यात किंचित भीती.

“अहो, मी खरं नाही म्हटलं.” मी.

यानंतर कॉफी, तळलेले बदाम, साबुदाण्याच्या पापड्यांसारखा पदार्थ, क्रीम-वेफर्स, बटाट्याचे पॅटीस इत्यादी.

लेखाला तिची भीती माफ.

श्रीनि कम्युनिस्ट काँग्रेसविषयी ऐकण्यास फार उत्सुक असतो. XXX सर्व तऱ्हेच्या सी.पी.एम. वगैरेविषयी वगैरे माहिती सांगतो. मी बदामांवर लक्ष केंद्रित करतो... कॉम्युनिस्ट काँग्रेसविषयीची XXX ने दिलेली काही माहिती फार मजेदार.

“प्रांतांतून म्हणजे रशियातील निरनिराळ्या संघराज्यांतून आलेल्यांपैकी पुष्कळांची भाषणे झाली. दररोज पंधरावीस भाषणं आम्ही ऐकत होतो. काही फार मजेदार होती. एक महिला कार्यकर्ती आली होती. ती ट्रॅक्टर चालवणारी. पण अगदी तडाखेबंद उपरोधिक भाषण ठोकलं तिने : ‘भाई हो, मी आपल्या सर्व पुढाऱ्यांबद्दलची आपली कृतज्ञता व्यक्त करायला उभी आहे. मी साधी ट्रॅक्टर चालवणारी. मला चांगली भाषणं कुठली करता येणार? पण गेल्या वर्षी मी भाषणांच्या तयारीशिवाय दुसरं काहीच करू शकले नाही. कारण आपल्या पुढाऱ्यांच्या कृपेनं आपली शेती इतकी छान कोलमडली की...’ इ.इ...या भाषणांना खूप टाळ्याही मिळत.”

ही मंडळी गेल्यावर मी श्रीनिला मला पाठवायची पत्रे, माझे परतीचे रिझर्वेशन इत्यादींविषयी सांगितले. तो म्हणाला, “नो प्रॉब्लेम.”

मला त्याने हॉटेलात आणून सोडले तेव्हा दहा वाजले होते. रशियातली पहिली दीर्घ रात्र.

१८ मार्च

सकाळी उठायचे. तास-सव्वा तास आसने करावयाची. मग आंधोळ वगैरे. मग लेखन-वाचन. सर्व जामानिमा करून न्याहरीसाठी माझ्याच मजल्यावर असलेल्या बूफेमधे. मोठी रांग. थोराड, गोऱ्या, चटपट हलणाऱ्या, मधेमधे मोकळेपणे हसणाऱ्या वेट्रेसिस. तयार करून गेलो होतो ते रशियन उच्चार तिला समजेनात! मग हातवाऱ्यांची भाषा. रायची काळी ब्रेड, चीज, ऑम्लेट, काळी कॉफी, सॉसेज, सफरचंद, प्रेस्ट्रीचे काही प्रकार, लेमन टी (हाही कोराच), दूध, अंडी यांतून निवड करावयाची. थोड्या खर्चात पोटभर खाणे. लोक खातात भरपूर. खरे म्हणजे मनापासून खाणारी माणसे पाहूनही बरे वाटते. भोवतालचे सगळे लोक रशियन बोलतात. पण प्रत्येकाचा वाण निराळा. म्हटले, आमच्या 'बंबई हिंदी' सारखे यांच्या रशियनांचेही अनेक ब्रँड्स आहेत म्हणायचे!

आसपास इंग्रजी कोणीही बोलत नाही. भाषांत इंग्रजी नाही आणि कॉफीत दूध नाही! मला या दोन्ही गोष्टी नडत राहिल्या.

काचेतून दिसणारे क्रेमलिन बघत राहिलो. बराच काळ. मग कंपोझर्स युनिअनमध्ये जाण्यासाठी तयारी केली. एवढ्यात नबातोवाबाई येऊन पोचल्याच.

कंपोझर्स युनिअन. संगीतरचनाकार, संगीतशास्त्री, संगीतसमीक्षक या संघाचे सभासद होऊ शकतात. प्रत्येक संघराज्यात यांच्या शाखाही आहेत. मॉस्कोत मुख्य कचेरी. एक छानसा ध्वनिमुद्रणकक्ष. सभागृह. त्यांचा सचिव स्वागताचे लंबे भाषण करतो. मतितार्थ : "आता तू आमचा पाहुणा आहेस. काय काय करायचं, कुठे कुठे जायचं, काय काय पाहायचं ते सांग. शक्य तेवढं सारं करू... हवा तुला जरा त्रासदायक वाटते हे ऐकून वाईट वाटतं."

"संगीतकारांना भेटणं, रचनाकार - समीक्षक यांच्याशी चर्चा करणं, संगीतशिक्षणाच्या संस्था पाहणं... इत्यादी इत्यादी संगीताशी संबंधित सर्व मला करायचं आहे... प्रेक्षणीय स्थळे पाहणं हा माझा उद्देश नाही." - मी. मग थोड्याफार चर्चेनंतर कार्यक्रम ठरला. दूतावासातील मंडळींना एक भाषण द्यावे हेही त्यात आले. आर्मीनिया, लिथुआनिया या प्रांतांना भेटी देण्याचेही नक्की झाले. श्रीनि होता. त्याला रशियन चांगले समजत होते असा माझा ग्रह झाला. पण बोलत नसे. चाणक्यनीतीचेच हे एक अंग असावे!

संध्याकाळी चार वाजता ग्लिंका इन्स्टिट्यूटमधील एथनिक म्यूझिकच्या विद्यार्थ्यांपुढे मी बोलायचे ठरले. जिवानीने हा अभ्यासक्रम नेटाने सुरू ठेवला आहे. फक्त दीड तास उरला होता. युनिअनच्या कॅटीनमध्येच काहीतरी खाऊन घ्यावे असे ठरले. कॅटीनमध्ये पोचलो तेव्हा लंच टाइम होऊ पाहत होता. भरतीचे पाणी भरावे तशी हां हां म्हणता माणसे भरली. अॅग्नेस फोन करायला जायला आणि वेट्रेस यायला एक गाठ. आता ऑर्डर कशी देणार? थांबलो. अॅग्नेस आली तेव्हा वेट्रेसला वेळ होईना यायला! रशियातली पहिली माध्यान्ह न जेवता घालवावी लागणार असे दिसू लागले. कारण चार वाजता भाषण ठरलेले. मोठ्या नाखुषीने दोन्ही वेळचे जेवण संध्याकाळी घेऊ, असा निर्णय आम्ही घेऊ लागलो...

तेवढ्यात समोरच्या म्हातारीने अॅग्नेसजवळ मी कोण, कुठला अशी चौकशी केली. आणि तिने आणि तिच्या सोबतिणीने आपल्या थाळ्या आमच्यापुढे सारल्या. "हा गायक आहे, म्हंजे याने जेवलंच पाहिजे" असे काहीतरी म्हणत! वझेबुवांचा रशियन अवतार. त्यांचे आभार मानत मानत जेवलो. वाइन, सूप, ब्रेड, कटलेट, काळी कॉफी...

'ही वाइन चांगली का' यावर तेवढ्यात अॅग्नेसने भाषण ठोकले. समोरच्या अन्नदात्रीने पसंतीने मान डोलावली...

ग्लिंका इन्स्टिट्यूटमधील एथनिक म्यूझिकच्या विद्यार्थ्यांपुढे व्याख्यान झाले. चार वाजता.

राग आणि ताल या दोन कल्पना मी सोदाहरण स्पष्ट करून सांगितल्या. जिवानी म्हणाला, “माझ्या वर्गात मुलं सोळा आहेत, पण आज हजर पंचवीस आहेत. यावरून काय ते समज.” काय ते समजून मी मनःपूर्वक बोललो - अर्थात अॅग्नेसच्या आधारेने.

अॅग्नेसने युनेस्कोतर्फे प्रख्यात संगीतज्ञ डॉनिएल्लोने प्रसिद्ध केलेल्या ‘एशियन म्यूझिक’या ध्वनिमुद्रिका-संग्रहावरील टिपांचे भाषांतर केले आहे. ती पटापट आणि बरे भाषांतर करते. तांत्रिक संज्ञा माहिती असल्याने सोपे जाते. दुभाषिणीच्या द्वारे बोलताना अनेक पथ्ये पाळावी लागतात. वाक्ये छोटी असावीत. शब्द साधे असावेत. विनोद भाषांतरित होतील असे असावेत. हे जमले. मुले हुशार होती. नंतर पुष्कळ प्रश्न विचारत राहिली. परक्या संगीतपद्धतीचा इंपॅक्ट घेऊ शकत होती. आमचे संगीत बरेच सूक्ष्म, बरेच सोफिस्टिकेटेड आहे आणि त्याची परंपरा केवळ कालाची नसून विकासाची आहे हे त्यांना पटलेसे दिसले.

दौऱ्यात पुढेही पुन्हापुन्हा प्रत्यय आला तो असा की, भारतीय संगीत रशियात जवळ जवळ अजिबात पोचलेले नाही. दीर्घ परंपरेचे म्हणजे जुनेपुराणे नव्हे, अशी खात्री पटण्याइतका परिचय न झाल्याचे आश्चर्य वाटायला नको; कारण पौरातन्य संगीतपरंपरा पौरातन्य संगीतकारांनी गूढवादाशिवाय समजून सांगण्याचा प्रयत्न हिरीरीने केला नाही. अॅग्नेस म्हणाली त्याप्रमाणे रशियात पोचले आहे ते भारतीय संगीत ‘राजकपूरी’आहे!

दौऱ्यातला पहिला कारणी लागलेला दिवस. भूक नव्हती. येऊन बुफेमध्ये काहीतरी खाऊन, पांघरुणात गुरफटून वाचत पडलो. टी.व्ही. पाहिला. नकळतपणे अलगाद झोपी गेलो.

१९ मार्च

अकरा वाजता कंपोजर्स युनिअनमध्ये पोचायचे. मग मॉस्कोची भटकंती आणि चार वाजता कंपोजर्सबरोबर चर्चा, असा कार्यक्रम.

माझ्या डोक्याचे रक्षण करण्यासाठी फरची टोपी घ्यायची आहे हा पहिला कार्यक्रम. मोठमोठी दुकाने. गर्दी भरपूर. पण ५४ सें.मी.पेक्षा कमी आकाराची टोपी नाही. आणि ही टोपी मी घातली की एकदम न्यायदेवता होते! काहीही दिसू शकत नाही. ५४ सें.मी.ची टोपी घ्यावी व ती आल्टर करावी ही कंपोजर्स युनिअनच्या सेक्रेटरीने सूचना केली. त्याच्याच सेक्रेटरीने- नताशाने- ती लगेच धुडकावून लावली. “मी कपडे स्वतः शिवते, मला अधिक माहीत की तुला?” हा प्रश्न अर्थात रामबाण ठरला! “तुला आता मुलांच्या कपड्यांच्या दुकानात नेलं पाहिजे!” इति अॅग्नेस. शेवटी नॅरेट्र सिंदकरांकडून एक फर टोपी आणि त्यात पुणेरी माकडटोपी असा संयुक्त प्रयोग रशियाभर चालू ठेवला. डोके शाबूत ठेवायचे तर टोप्या योग्य त्याच हव्यात, हे सत्य यजमान-पाहुणे दोघांनाही मान्य होते!

एक्झिबिशन ऑफ इकॉनॉमिक अचीवमेंट, कोम्सॉमोल्स्की प्रास्पेक्टसारखे मोठे व लांब रस्ते, द आर्च ऑफ ट्रायफ, लेनिन सेंट्रल स्टेडिअम, मॉन्यूमेंट टु स्पेस एक्सप्लोरेशन, मॉस्को युनिवर्सिटी (लेनिन हिल्सवरील) इत्यादी गोष्टी पाहिल्या. काही उडत उडत, काही नीटपणे. भव्यता, सुखसोयी आणि ‘ठराविक काळात काम करणे’ हा अभिमानाचा विषय असणे, याची जाणीव सर्वत्र होत राहिली. शहरभर पोस्टर्स. मोठमोठी. फारशी सुंदर नसलेली. जनतेला श्रम करण्याचे आवाहन करणारी. भरभराट प्रत्यक्षात उतरविण्याचा शासकीय दृढनिश्चय व्यक्त करणारी. नाक्यानाक्यावर लाकडी फळ्यांवर प्रावदा इत्यादी वृत्तपत्रे लावलेली. लोक वाचताना दिसत. गर्दी होती, पण भाऊगर्दी नव्हती. लोक घाईत असत, पण जीवघेणी धावपळ नसे. भिकारी दिसले नाहीत. खाद्यपदार्थांच्या दुकानात नेहमीच रांग व गर्दी दिसे. त्या मानाने खाद्यपदार्थ स्वस्तही होते. आणि लोक भरपूर आणि तब्बेतीने खात. रायची काळी ब्रेड, त-हत-हेच्या पांढऱ्या ब्रेड्स, केक्स, पेस्ट्री, अंडी, दूध, दही, लोणी, चीज, मांसाचे प्रकार (पोर्क, सॉसेज इत्यादीसुद्धा), फळे, चॉकोलेट इत्यादी,

वाइन्स आणि कोर्नॅक्स, वोडका, काळी कॉफी व लिंबू पिळलेला कोरा चहा, हे मुख्यतः आढळणारे पदार्थ. कपडे, भेटवस्तू इत्यादी गोष्टी महाग व फारशा चांगल्या नाहीत. त्या मानाने गरजेच्या वस्तू मुबलक, स्वस्त आणि बऱ्या दर्जाच्या. “इथे फर कॅपेक्षा स्टील मिल मिळणं अधिक सोपं आहेसं दिसतं” या माझ्या शेऱ्यावर अॅग्नेसने केवळ एक मंद स्मित केले.

मॉस्कोबाहेरची एक सेमेटरी पाहिली. बर्फ पडत होते. कोणीतरी एअरफोर्स टेस्टिंग पायलट नुकताच मरण पावला होता. त्याचे दफन चालले होते. रुबाबदार गणवेशांतले त्याचे सहकारी. आणि पारंपरिक विलंबित अंत्यसंगीत वाजविणारा बँड... ‘डॉ. झिवागो’तला दफनाचा प्रसंग मनात चमकून गेला.

या दफनभूमीत स्टॅलिनच्या पत्नीची कबर आहे. नाजूक नाकडोळ्यांची, डौलदार सडपातळ मानेची ही स्त्री फार सुंदर होती असे म्हणतात. तिच्या पुतळ्यावरून ते खरे वाटते. याच दफनभूमीत क्रुशोवची कबर. ज्या वास्तुशिल्पज्ञाने याचे स्मारक केले त्याचे क्रुशोवशी हयातभर वाकडे होते. “पण हा प्रतिगामी वगैरे असला तरी प्रतिभावंत आहे” असे क्रुशोवचे मत असल्याने त्याच्याकडे स्मारक उभारण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली. एका बाजूस पांढऱ्या संगमरवराचा अर्धचौरस उभा, त्याला दुसऱ्या बाजूने काळ्या संगमरवराचा अर्धचौरस येऊन मिळालेला. मधल्या एका ठिकाणच्या पोकळीत क्रुशोवचे सुवर्णरंगी डोके. आता पाश्चिमात्य देशात वास्तव्य करणाऱ्या या वास्तुशिल्पज्ञाला या स्मारकाचा अर्थ विचारता तो म्हणाला, “हा माणूस अर्धा काळा आणि अर्धा पांढरा होता. पण त्याचे डोके सुवर्णमोलाचे होते.” आता लोक क्रुशोवविषयी थंडपणे पण मोकळेपणे बोलतात.

असे खूप भटकलो.

संध्याकाळच्या चर्चेला जिवानी, विनोग्रादोव हा वयोवृद्ध व प्रख्यात संगीतसमीक्षक, ओसोरिन आणि दोनतीन रचनाकार, बालासिन्येन हा रामायण-महाभारत यांवरील नृत्यनाट्यांसाठी रचना करणारा रचनाकार इत्यादी लोक. चर्चा वेधक. लोकसंगीताची वाढती प्रतिष्ठा ते लोकांचे आहे म्हणून की ‘संगीत’ म्हणून यासंबंधी त्यांची भूमिका डळमळीत वाटली. भारतीय संगीताविषयी पुष्कळ आस्था दिसली. भारतीय संगीतकाराचे तत्कालस्फूर्त आविष्कार आणि त्याचे रागनियम; भारतीय संगीतातील वाद्यसंगीताचे कंठसंगीतावरील अवलंबन; शिक्षक, रचनाकार व प्रयोगकर्ता या सर्व भूमिका एकच व्यक्ती भारतात कशी पार पडू शकते याविषयीचे कुतूहल इत्यादी अनेक विषय चर्चिते गेले. चर्चा मनमोकळी झाली आणि हिरीरीची पण. आपले संगीत तिकडे अजिबात पोचले नाही हे पुन्हापुन्हा जाणवत राहिले.

हॉटेलात आलो तेव्हा एक वाईट बातमी कळली होती : माझ्या वास्तव्याच्या काळात बॅले बंद असल्याची. टी.व्ही.वर ‘रोमिओ ज्यूलिएट’ हा बॅले मात्र चालू होता. संपूर्ण पाहिला.

२० मार्च

भटकंती पुढे चालू. मग संध्याकाळी दूतावासातील सोशल क्लबसाठी छोटेसे भाषण. ठुमरीवर. बहुतेक प्रमुख अधिकारीवर्ग सपत्नीक उपस्थित. इतरही काही भारतीय. नीटपणे प्रसिद्धी मिळाली असती तर अधिक लोक आले असते इत्यादी टीकाटिप्पणी ऐकू आली.

साऱ्या मुक्कामात आपला दूतावास आणि रशियातील भारतीय यांच्या संबंधाचा विषय मला कुतूहलाचा वाटत राहिला. दूतावासाबाहेरील लोकांत, मॉस्कोत वा तिथल्या विद्यापीठांत उच्च शिक्षण वा संशोधन यासाठी आलेले लोक व येताजाता राहणारा व्यापारीवर्ग यांचा समावेश होतो. यांचे म्हणणे असे की, दूतावासातले लोक नोकरशाही पद्धतीने काम करतात. परदेशी चैन करणे

इतकाच त्यांचा उद्देश असतो. दूतावासाशी संबंधित व इतर सरकारी अधिकारी वर्गाचे म्हणणे असे की, विद्यार्थी आपल्या अँटी-एस्टॅब्लिशमेंटच्या पोझमधून सुटू शकत नाहीत, दूतावासाशी संबंध ठेवल्याने आपली रशियातली कमाई कमी होईल असे वाटून ते व इतर भारतीय कामाशिवाय दूतावासाकडे फिरकत नाहीत, माहीत असले तरीही कार्यक्रमांना वगैरे कोणीही येत नाहीत - कारणे राजकीय असतात, इत्यादी. दूतावास ही भारतीय संस्कृतीची माहिती पुरविणारी केंद्रे व्हावीत - निदान अधिक माहिती कुठे मिळेल याविषयी नीट संदर्भ पुरविणारी केंद्रे असावीत, भारतीयांचा आणि भारताविषयी कुतूहल असणाऱ्यांचा दूतावासात राबता असावा, भारताविषयी आस्था असणाऱ्या संस्था वा व्यक्ती यांची माहिती दूतावासात मिळावी, यासारख्या माझ्या अपेक्षा मी व्यक्त केल्यावर मंद स्मित, राजकीय कारणे (खरी आणि 'शहाणी') वगैरे गोष्टी उत्तरादाखल समोर आल्या.

नंतर नॅट्र सिंदकरांकडे भोजन व गप्पा. रशियात गेलेल्या मराठी माणसाला सिंदकर मंडळी म्हणजे एक निःसंकोच आसरा. मराठी भाषा, मराठी जेवण आणि मनमोकळेपणा. सिंदकर शोलोखोवच्या 'शांत दोन' या कादंबरीचे भाषांतर करित आहेत. विशेष म्हणजे युद्ध, निसर्ग वगैरेच्या वर्णनांचे भाषांतर करताना बखरी व इतर प्राचीन मराठी वाङ्मयाच्या मार्मिक भाषावैभवाचे पुनरुज्जीवन करण्याचाही त्यांचा प्रयत्न आहे. त्यांचे भाषांतर वेधक होणार आहे. रशियन भाषेवर त्यांचे चांगले प्रभुत्व आहे आणि मराठी साहित्याचा चांगला व्यासंग आहे. इंग्रजीच्या मध्यस्थीशिवाय जितकी भाषांतरे परकीय भाषांतून थेट मराठीत होतील, तितकी मराठी भाषा अधिक जोमाने वाढेल.

उद्या विलनूसला, लिथुआनिया या प्रांताच्या राजधानीला. मॉस्को मुक्कामाचा पहिला हप्ता संपला.

२१ मार्च

लिथुआनियाची राजधानी विलनूसला जाण्यासाठी उड्डाण. एअरोफ्लोट या सोविएट विमानसेवेने. विमानात गर्दी. दुपारी पोचलो. थंडी मॉस्कोसारखीच. लोक जरा अधिक मोकळे. दूध आणि दुधापासून बनविलेले पदार्थ यासाठी लिथुआनिया प्रसिद्ध. रविवार दुपार असूनही लोकांची दुकानात गर्दी. इथे बाहेर अँनेसबरोबर हिंडताना लोक टक लावून बघायचे. निःसंकोचपणे. पहिल्याने वाटले की, सर्व गरम कपडे चिलखत-जिरेटोप इत्यादी मध्ययुगीन युद्धसाहित्यासारखे घेऊन आपण वावरत असल्याने दृश्य मजेशीर दिसत असावे! मग त्यांचे मित्रत्वाचे स्मित ओळखू येऊ लागले. "था इंदिएत्स" असे मी आपण होऊन सांगू लागलो. त्यातले काही लगेच हस्तांदोलन करित, काही सुस्वागतम् असे म्हणत-लिथुआनियन भाषेत.

संध्याकाळी लिथुआनियाच्या यूझेन्युअस या वयोवृद्ध, ज्ञानवृद्ध रचनाकाराचा सत्कार होता. हा षष्ठ्यब्दिपूर्ती समारंभ त्याच्या शिष्य-चाहत्यांनी जोरात साजरा केला. त्याच्या रचना वाजविल्या, त्याला भेटी दिल्या गेल्या, मानसन्मानाची भाषणे झाली. मग नऊ वाजता जी पार्टी सुरू झाली ती सकाळी चारपर्यंत! मी दोनला परतलो. शॅपेनच्या प्रवाहातून डोके वर ठेवून परतलो. यूझेन्युअसची मुलगी दान्का. मोडकेतोडके इंग्रजी बोलते. तिने थोडेसे अर्धमागधी वाचलेले. भारताविषयी बरेचसे वाचलेले. पण यूझेन्युअस म्हणाला त्याप्रमाणे 'जिवंत भारतीय' तिने पाहिला नव्हता. सोनेरी केसांची, गोबन्या गालांची दान्का खूप प्रश्न विचारत होती आणि उत्साहाने ऐकत होती. "मला तुझ्या देशात यायचं आहे, कारण तुझ्या देशात लोक जमिनीवर झोपू शकतात." हा तिचा एक आवडता शेर. मग एक शिल्पज्ञ जोडपेही आले. पाश्चात्य संगीतात अवकाशाची भावना संगीतातील विरामांमधून व्यक्त होते व म्हणून शिल्पज्ञांना ते जवळचे असावे, या माझ्या मतावर त्यांनी खूप वाद घातला. अँनेस मेटाकुटीला आली, कारण तिला शॅपेन प्यायला अवसर कमी मिळत होता. दोन वाजता आम्ही परतलो तेव्हा मात्र अँनेसच्या खोलीचा दरवाजा मीच तिला उघडून दिला!

२२ मार्च

कंपोजर्स युनिअनमध्ये माझ्या लिथुआनियन आमधील कार्यक्रमाची आखणी करून मग यूझेन्युअसच्या घरी गेलो. माझ्याकडील संगीत ऐकवले. विल्ना नदीकाठच्या त्याच्या सुंदर घरातले वातावरण प्रेमळ होते. नेहमीच्या खाण्यापिण्याबरोबर मोकळ्या गप्पाही होत होत्या. लोकसंगीतात स्वरसंवाद असतात, पण ते षड्ज-पंचम-भावाचे नसतात - असा त्याचा सिद्धांत व त्यानुसार रचलेले संगीतच आजच्या कोंडीतून पाश्चात्य संगीताला बाहेर पाडू शकेल हा त्याचा विश्वास. याला आधारून त्याने आपली संगीतरचनाही केली आहे. त्यात जोमदारपणा आहे. आणि विशेष म्हणजे लयवाद्यांच्या दणदणाटाशिवाय त्याने तो आपल्या संगीतात सामावला आहे. काही आफ्रिकन वाद्यांचा यूझेन्युअसने आपल्या संगीतात बेतशीर उपयोग केला आहे. केवळ नावीन्याच्या आहारी न जाता वेगळे सांगण्याचा त्याचा प्रयत्न वेधक वाटला.

हॉटेलवर येऊन जरासा पडलो. मग लिथुआनियन लोकसंगीत-नृत्याचा कार्यक्रम पाहण्यासाठी गेलो. गच्च भरलेले, रवींद्र नाट्य मंदिरापेक्षा किंचित छोटे, प्रेक्षागृह. कलावंतांचा संच शासनाने पगारी नेमलेला. दोन तासांचा चटपटीत कार्यक्रम. अगदी आजपर्यंत चालत आलेल्या लोकगीतांचाही त्यात समावेश असल्याने मधेमध्ये सर्व श्रोते गाऊ लागत, टाळ्या देऊन सहभागी होत. साराच कार्यक्रम आवडला.

या कार्यक्रमात एक मजेदार गोष्ट लक्षात आली. मध्यंतरात झाडून सर्व लोक बाहेर पडतात. प्रेक्षागृहाच्या भोवताली जी कॉरीडॉर असते त्यात तीनचारांची रांग करून चक्कफेऱ्या मारतात! अगदी शिस्तीने व ओळीने.

२३ मार्च

आजचा कार्यक्रम मोठा भरगच्च. सकाळी नऊ वाजता विलनूस दूरदर्शनावर मुलाखत. मी इंग्रजीतून बोललो. मात्र प्रत्यक्ष प्रक्षेपणाच्या वेळी त्याचे रशियन किंवा लिथुआनियन भाषांतर वाजवायचे अशी योजना. पाच मिनिटांचे मुद्रण सात मिनिटांत करून बाहेर आलो. तंत्रज्ञ, दुभाषिणी इत्यादींनी जे सांगितले ते तपशिलात नोंदणे अशक्य, याला कारण केवळ माझा अंगभूत विनय!

मग कौनस ही जुनी राजधानी बघण्यास मोटरने शंभर किलोमीटरचा प्रवास. अतिशय सुखद. कौनसमध्ये एम.के.स्यूर्लिओनिसचे संग्रहालय पाहिले. रवींद्रनाथांच्या प्रकारची सर्वगामी प्रतिभा असणारा हा चित्रकार, कवी, संगीतकार. लिथुआनियाचे अभिमानस्थान. अल्पवयात गेला म्हणून हळहळ वाटावी इतकी विविधता त्याच्या कृतीत. पुन्हा, कसोशीने विचार करून कलाविषयक निर्णय घेणारा. शब्द कुठे लंगडे पडतात, कुंचल्याचे सामर्थ्य कुठे थिटे पडते, स्वरांचे साम्राज्य कुठपर्यंत इत्यादींविषयी निश्चित दृष्टिकोण असणारा. रोमां रोलाँपासून अनेकांनी त्याची वाखाणणी केली आहे ती सार्थ वाटते.

मग एक विचित्र संग्रहालय पाहिले. बुटास या चित्रकाराने जमविलेल्या सैतानाच्या प्रतिमांचे! हा चित्रकार सहज म्हणून सैतानाच्या प्रतिमा जमवू लागला आणि मग कर्णोपकर्णी ही गोष्ट पसरून देशोदेशींच्या सैतानाच्या प्रतिमा भेट म्हणून येऊ लागल्या! धूम्रपान करण्याच्या पाइपच्या आकारात, मद्यपान करण्याच्या पेल्याच्या रूपात, कर्णभूषणे, शिरोभूषणे - तऱ्हेतऱ्हेच्या सैतानाचे अवतार. यांत भारतीय प्रतिनिधी कसा नाही असे विचारल्यावर मी हुशारी बाळगून उत्तर दिले की, आमच्याकडे सैतानांचे विकेंद्रीकरण झाल्यामुळे एकच सैतान नसून अनेक राक्षस, असुर असतात! दोन मजल्यांचे बुटासचे घर केवळ 'सैतानां'नी भरले आहे. चेहरेसुद्धा इतके विविध की, रामदासांच्या मूर्खलक्षण समासासारखे प्रत्येकाला सामावून घेणारे!

कौनसमध्ये पंधराव्या शतकापासूनचे काही भाग आहेत. ते पुन्हा डागडुजी केले जात असून होते तसेच राखले जाणार आहेत. 'नव्या मानवा'लाही कुठे तरी परंपरेची जागती चिन्हे हवीशी वाटतात, आपल्यामागे बरीच शतके उभी आहेत याच्या खुणा अवतीभवती असाव्यात असे वाटते, हे ध्यानात घेण्यासारखे.

२४ मार्च

विलनूस शहरातली भटकंती पुरी केली. इथल्या मुलांची संगीत-नृत्य-शाळा पाहिली. विद्यापीठाचे वाचनालय पाहिले. थक्क झालो. सतराव्या शतकातले एक हस्तलिखित-अग्निबाणांच्या यंत्रणेवर व उपयोगावर-आकृत्यांसह! टॉलस्टॉयची पत्रे, कोपर्निकसच्या पहिल्या पुस्तकाची प्रत! नकाशाविभागात पंधराव्या शतकाच्या आसपासचे नकाशे. त्यांतील भारताच्या मानचित्रात चौल आणि तारापूर यांचे निर्देश! (मुंबई अर्थात नाही.)

संध्याकाळी कंपोजर्स युनिअनतर्फे व्याख्यान. 'भारतीय संगीतातील रागविस्तार'यावर. प्रेक्षागृह दीडशे-दोनशे माणसांचे. तीनएकशे माणसे खचून भरलेली. अर्धा तास उशिरा सुरू झालेले व्याख्यान दोन तास चालले. रंगले. मग 'फ्रेंड्स ऑफ इंडिया'सोसायटीची माणसेही येऊन भेटली. संस्कृत वाचन केलेली. 'कालिदासाच्या वेळी रागसंगीतच होते का?' इत्यादी प्रश्न विचारणारी. संस्कृत व लिथुआनिअन भाषांत खूप साम्य आहे हे अभिमानाने सांगणारी. व्याख्यानानंतर मित्रांची संख्या फुगली, त्यामुळे खूप बरे वाटले. मग जेवण, गप्पा पुष्कळ. अॅग्नेसला मधूनमधून एखादे रशियन वाक्य ऐकविण्याइतकी माझी भीड चेपली होती. "मला असं वाटलं की, तू भारतातला रशियन हेर असला पाहिजेस!" हे अॅग्नेस इतक्या गंभीरपणे म्हणते की मला हसू आवरेनासे होते. रशियन पद्धतीने 'टोस्ट्स' प्रपोज केले जातात. एकंदरीने या प्रकाराची मला आता चांगली सवय झाली असल्याने मीही टोस्ट्स प्रपोज करण्याचा सपाटा लावला. "संगीतकारांच्या अपरिस्फुट भावसंचिताला..." यासारख्यापासून ते "जनतेच्या मैत्रीला..." वगैरे. अॅग्नेसने शक्य तेवढ्या स्नेहलपणे मला म्हटले, "यू आर नॅचरल अँड अँडॅप्टेबल."

तेवढ्यात युनिअनचा अध्यक्ष येतो. "सोविएट रचनाकारांची भारतीय संगीतकारांना माहिती आहे का?"

"नाही. कारण आमच्या संगीतपद्धतीपेक्षा तुमची पद्धत वेगळी आहे. आणि दुसऱ्या संगीतपद्धतीचा अभ्यास करणं जरा अवघडच नाही का?"

"असं कसं म्हणतोस? आमचा देश एवढा प्रगत, मग आमच्या संगीतकारांकडे तुम्ही का लक्ष देऊ नये?" तो आग्रहीपणे विचारतो. मग मी सूर बदलतो.

"आमचा देशही इतका सुसंस्कृत, दीर्घ संगीतपरंपरा असणारा. मग आमचे किती थोर संगीतकार तुला माहीत आहेत, सांग पाहू."

तो जरा दुखावला असे भासते.

"उदाहरणार्थ, मी इकडे यायच्या आधी तुला माझी माहिती होती का?" - जरा वेळाने, पण मोकळेपणे तो हसतो.

"थंदा आमच्याकडे हिवाळ्याने अजूनही आपला गाशा गुंडाळलेला नाही. त्यामुळे स्थलांतर करणारे जे पक्षी इथे आले आहेत, त्यांना अन्न मिळनासं झालं आहे. ते परत जाऊ नयेत म्हणून मी माझ्या दुकानाबाहेर मांसाचे तुकडे वगैरे टाकतो." दुसरा एक जण मला विश्वासात घेऊन सांगतो.

“मला माहीत आहे हे.” - मी.

“ते कसं काय बुवा?” - तो.

“त्यांतला एक पक्षी मला हॉटेलात भेटला!” - मी.

पुन्हा एकदा अध्यक्ष गडगडून हसतो.

“मला आता तुझे विनोद समजेनासे झाले आहेत!” - अँनेस.

“तुला आमचे कोणते रीतिरिवाज चमत्कारिक वाटतात?” कुणीतरी विचारते. असले प्रश्न धोक्याचे असतात; कारण शिष्टाचार, पावित्र्य इत्यादी कल्पनांना धक्का देणारे उत्तर जाऊ नये याची खबरदारी घ्यावी लागते. अजाणता ‘फो पा’ होण्याची - अप्रयोजकपणा पदरी येण्याची - शक्यता फार.

“मध्यंतरात कॉरीडॉरमध्ये रांगेने फेऱ्या मारणं मजेदार वाटतं!” - मी.

हशा. कोर्नेक. वोडका. पार्टी मजेने पुढे चालू. माझ्या मनात विचार आला : या लोकांना भांग दिली पाहिजे. कालक्षणाचे छेद घ्यावेत ते भांगेने. इतर मद्यांनी काळाचे भान नाहीसे होत असेल, तर भांगेने ते सूक्ष्म होते. काळाबरोबर एरवी आपली फरपट होते, तर भांगेने काळ समोर - आपल्यासमोर - थेंबाथेंबाने ओघळताना दिसतो. यातही कालावर विजय अर्थातच नसतो. तो मिळतो संगीतात. मी यातले काहीही तिथे बोलत नाही. कारण कालापेक्षा अधिक द्रवप्रवाह तिथे जोराने वाहत असतात!

उद्या आर्मीनियाची राजधानी येरेवान इथे जायचे आहे. सकाळचे उड्डाण. झोप लागते तेव्हा उत्तररात्र झालेली असते.

२५ मार्च

विलनूस ते कीएव, कीएव ते रस्तोव्, आणि रस्तोव् ते येरेवान असे तीन टप्प्यांतले उड्डाण. प्रत्येक ठिकाणी विमान थांबले की उतरावे लागे. थंडी बरोबर होतीच. फक्त येरेवानला शून्यावर १० उष्णतामान. त्यामुळे खूपच बरे वाटते.

संध्याकाळी चारला पोचलो. वातावरण नक्कीच अधिक पौर्वात्य. लोकांचा वर्ण गोरा. पण डोळे काळे व नाकात इराणी झाक. हॉटेलातल्या गालिचातही ती जाणवे. खोलीची खिडकी उघडी ठेवू शकण्याइतका हवामानात बदल. बरे वाटले.

साडेपाच वाजल्यापासून होतोझान, अँनेस आणि मी जेवायला बसलो. नऊ वाजेपर्यंत! होतोझान खूप बोलतो. त्यात आणि आर्मीनिअन कोर्नेक. तो पाचएक वर्षांपूर्वी भारतात आला होता. शांतिनिकेतन, इंदिराजी, मुंबई-अनेकांच्या आठवणी सांगत राहिला. संबंध दिवसाच्या प्रवासानंतर काहीही न बोलता गप्प राहणे यातही एक आराम मिळाला. जेवणातही ओळखीचे पदार्थ दिसले. तांदूळ, ओल्या पातीचा कांदा, बीट इत्यादी. संध्याकाळी अजून अंधार लवकर पडतो. काही पत्रे लिहिली आणि झोपून टाकले. खालच्या पटांगणात कुत्री ओरडून संभाषण करीत होती. हीही खूप ओळखीचीच! गिरगावात घड्याळाची टिकटिकसुद्धा डोक्याशी नको वाटायची! पण इथे यानेही दिलासाच वाटला.

२६ मार्च

म्यूझिअम, इन्स्टिट्यूट ऑफ कल्चर, गॅलरी ऑफ मॉडर्न आर्ट आणि तुर्की लोकांनी आर्मीनिअन्सचे पंधराव्या शतकात शिरकाण केले त्याबद्दलचे स्मारक इत्यादींना भेटी.

आर्मीनिअन लोकांचे संस्कृतिकेंद्र ही एक और संस्था आहे. देऊळ, संशोधनकेंद्र, प्रयोगशाळा, वाचनालय - सर्व काही एकत्र. जगातल्या सुमारे पंचवीस हजार आर्मीनिअन हस्तलिखितांपैकी तेरा हजार इथे आहेत. त्या-त्या विषयाचे तज्ज्ञ इथे येऊन हस्तलिखितांचा अभ्यास करतात. पहिले छापील आर्मीनिअन पुस्तक मद्रासचे आहे. सचित्र हस्तलिखितांत सोनेरी रंगाच्या जागी सोन्याचा पातळ पत्रा आणि त्याला चिकटविणारा गोंद लसुणाच्या उपयोगाने बनविलेला, इत्यादी माहिती मिळाली. आर्मीनिअन रचनाकार लोकसंगीतावर भर देतात आणि कोणे एके काळी तुर्कस्तानात असलेल्या, नष्ट किंवा विखुरलेल्या आर्मीनिअन जाती-जमातींचे संगीतही आठवून-आठवून वापरतात. यात एक प्रकारचा हळवेपणा आहे; त्याचबरोबर परंपरांना तसेच वापरता येणार नाही ही समजही. आपली प्राचीन संस्कृती आणि आधुनिक जीवनसरणी यांचा मेळ साधण्याचा प्रयत्न निश्चितच लक्ष वेधून घेणारा आहे.

२७ मार्च

दिलिझान. १०० किलोमीटरवरचे. रचनाकारांसाठी बांधलेल्या या नगरास भेट. वाटेवरच स्येवान हे दोन हजार फूट उंचीवर असलेले प्रचंड सरोवर.

कॉकेशस पर्वतराजीमधले हे सरोवर संपूर्ण गोठलेले. किनाऱ्यावर येतायेताच तरंग गोठलेले. एखादी तान मधेच थांबावी तसे वाटते. पर्वतराजीतला हा घाट नयनरम्य. रचनाकारांसाठी बांधलेली घरे टुमदार. चारचार सुसज्ज स्वच्छ खोल्यांची. एका खोलीत चांगला पिआनो. तीन वेळा चांगले जेवण. फुकट. जवळ जेवणघर. भाडे दोन महिन्यांना चार रूबल्स! इतरांना साडेसात रूबल्स महिन्याला. शांत, थंड वातावरण. एकमेकांच्या संगीतसाधनेचा त्रास होऊ नये एवढ्या अंतरावर घरे बांधलेली. शिल्पकार, चित्रकार व लेखकही इथे येतात.

पेशाने संगीतकार नसलेल्या पण संगीताचा अभ्यास करणाऱ्या चार विद्यार्थिनी तिथे एका घरात राहत होत्या. त्या होतोज्ञानच्या ओळखीच्या होत्या. त्यांनी आम्हांला घरी बोलावले. वातीच्या स्टोवर मला कॉफी करून दिली. त्यांतली एक मुलगी बारा वर्षांची. एका आर्मीनिअन रचनाकाराची मुलगी. हा रचनाकार आमच्याबरोबर होता. आम्ही गप्पा मारत असता मधेच ती उठली. शेजारच्या खोलीत जाऊन पाच मिनिटे पिआनो वाजवत राहिली. मग बाहेर येऊन खट्याळपणे बघत राहिली. तिचा हात छान हलका होता. मग बापाने सांगितले, “तिने तुझं संगीतात स्वागत केलं.” मी खिशातून अत्तराची कुपी काढली आणि सगळ्यांना अत्तर लावले. दोन च्युइंगगमची पाकिटे होती, तीही दिली. सगळे मनापासून हसलो.

मग बाहेर भटकलो. जेवायला बसलो तेव्हा पुन्हा एकदा त्या पोरीने सांगितले, “गुड ॲपिटाइट.”

परतीची सफर करून येरेवानला पोचलो तेव्हा रात्रीचे दहा वाजले होते. स्वप्नातला दिवस.

२८ मार्च

मॉस्कोला परत आलो. हॉटेल रसियामधेच खोली. पण मजला वेगळा. सहा हजार माणसांचे हे नगरच! पुन्हा वेगळे वाटले.

आज दूतावासातील XXXकडे पार्टी होती. मला त्याने पत्ता दिला होता. टॅक्सी बुक केली. मग खाली टॅक्सी आल्यावर ड्रायव्हरला मोडक्यातोडक्या रशियनमधे सांगितले की, मला रशियन येत नाही आणि या पत्त्यावर मला जायचे आहे. त्याने पोचल्यावर पत्ता बरोबर आहे अशी खात्री करून घेतली आणि मगच मला उतरण्याची इजाजत दिली!

पार्टीत भारतीय चित्रपटनिर्मात्यांचे शिष्टमंडळ, विद्यापीठात रशियन भाषेत डॉक्टरेट करणारी मिस पीतांबर आणि इतर. तिचा डॉक्टरेटचा विषय फार वेधक : 'बालवाङ्मयाच्या भाषांतरातील समस्या'. भाषांतराचा प्रश्न भारतातही कसा लक्ष खेचून राहिला आहे हे मी सांगितल्यावर ती हसून म्हणाली, "म्हणजे परत गेल्यावर नोकरीची काळजी नको." मिस पीतांबर मॉस्कोला यायच्या आधी आकाशवाणीत होत्या. आकाशवाणीतल्या कथा म्हणजे हमखास जिंकणारे घोडे! उलट्या वाजणाऱ्या टेपची कथा, नवऱ्याचे नाव प्राणनाथ असल्याने त्याच नावाच्या कलाकाराचे नाव घोषित करण्यास लाजणाऱ्या निवेदिकेची कथा, एक ना दोन. जेवणही चक्क भारतीय होते. पुलाव, पुऱ्या, पापड, भाज्या, चटण्या इत्यादी. मस्त तब्बेतीत जेवलो. मुळात रशिया दौऱ्याला जोडूनच आखलेल्या माझ्या इराण दौऱ्याबद्दल खात्री नसल्याचे कळते. आपण इराणला एवढ्यात जात नाही हे कळल्याने आठवण तीव्र होऊ लागली आहे. त्यात या जेवणाने भर घातली!

२९ मार्च

कालपासून मी अॅग्नसला सारखी आठवण करतो आहे टॉलस्टॉय म्यूझिअमला भेट देण्याची. पहिल्याने ती म्हणाली ते बहुधा बंद असेल. पुन्हा चौकशी कर म्हणून मी सांगितल्यावर ती म्हणाली, आज काही त्यात गाइडेड टूर नसणार! मी म्हटले, नसली तरी चालेल. अखेर जायला निघालो तेव्हा म्हणाली, या म्यूझिअममधे रिकाम्या खोल्यांखेरीज काहीच नाही! - एव्हाना मला संताप यायला लागला होता.

"खरं पाहता टॉलस्टॉयपेक्षा डोस्टोयेवस्की अधिक प्रौढ आहे... तो समजायला मन अधिक प्रगल्भ लागतं!" अॅग्नेस.

"टॉलस्टॉय अधिक व्यापक आहे. त्याची महती कळायला माणसाचं मन संकुचित असून चालत नाही!" मी.

"तू काय म्हणतोस ते मला कळत नाही. आय हेट टॉलस्टॉय!" अॅग्नेस.

"तू काय म्हणतेस ते मला चांगलं समजतं आहे... टॉलस्टॉयसारख्याचं मोठेपण तुझ्या माझ्या रागलोभांवर अवलंबून नाही याची जाणीव ठेव!"

"टॉलस्टॉयविषयी एवढी आवड असेल तर त्याची सर्व पुस्तकं वाच... रिकाम्या खोल्या कशाला बघतोस?"

"अॅग्नेस, मी त्याची पुस्तकं वाचली आहेत हे तुला माहीत आहे. मी काय करावं याविषयीची सल्लामसलत आपण मग करू. मला हे म्यूझिअम बघायचं आहे म्हणजे बघायचं आहे! याविषयी मला चर्चा करायची नाही. अनेक गंडांनी पछाडलेल्या व्यक्तीला टॉलस्टॉयमधला सूर्यप्रकाश सहन होणार नाही हे मला माहीत आहे पण त्याची जाहिरात करण्याची जरूर नाही!"

ती धुसफुसत राहिली. अधिक विचार केल्यावर माझ्या लक्षात आले की, या म्यूझियमला भेट देण्याबाबत तिने अनंत अडचणी निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला होता. हे खळखळ करणे अनैसर्गिक होते. अँड नथिंग कुड हॅव बीन मोअर अँनॉयिंग!

म्यूझियम सुरेख आहे, छायाचित्रे, टॉलस्टॉयच्या ग्रंथांची हस्तलिखिते, त्याने वापरलेल्या वस्तू, त्याच्याविषयी लिहिलेली पुस्तके इत्यादी वस्तूंनी समृद्ध. शिवाय वाचनालय. टॉलस्टॉयचा चेहरा खडबडीत पण खूप भावदर्शी, हे त्याचे अनेक फोटो पाहिल्यावर लक्षात येते. कॉकेशसमधील त्याच्या छायाचित्रांपासून तो थोडासा क्षुब्ध वाटतो. त्याची तलवार, पदके, पिआनो आणि वारंवार बदल केलेली हस्तलिखिते पाहून त्याच्या मनातील अवाढव्य संघर्षाची कल्पना येते. बऱ्यावाईट कोणत्याही विचाराला तो धीटपणे सामोरा गेला. आपली सुरकुती लपवून पाहणारा वृद्ध आणि मनातले किल्मिषही विचारांच्या प्रकाशात आणणारा कलावंत दुर्मिळ... टॉलस्टॉय दोन्ही होता. आपल्या वंशपरंपरागत राहणीचा, हजार वेळा मागून न मिळणारा, दिलासा देणारा ठेवा नाकारूनही रशियन परंपरांकडे पुन्हापुन्हा वळणारा हा माणूस - आपली मान्य झालेली, गळ्यात बसलेली गायकी मनास पटेनाशी झाली म्हणून सोडणाऱ्या गवयाइतका धाडशी होता.

हे म्यूझियम त्याच्याच घरात आहे. लाकडी तक्तपोशीचे, उंच छपराचे, मोठ्या खिडक्यांचे, दुमजली घर. नताशा अनातोलबरोबर पळून जाण्याचा प्रयत्न करते ते 'वॉर अँड पीस' मधले घरही जवळच आहे. हा मॉस्कोचा भाग तेव्हाच्या सरदार-दरकदारांचा राहण्याचा भाग. जुन्या काळाचा गंध त्याला आहे आणि या सर्वाला अँग्नेस रिकाम्या खोल्या म्हणून धुत्कारत होती!

काय कारण असावे?

सरकार दरबारचे संस्कार हे एक कारण असेलही. अधिकृत मॉस्को-मार्गदर्शिकेत टॉलस्टॉय-म्यूझियम दोन ओळींत संपविले आहे. पण अँग्नेस ही व्यक्तीही अधिक गुंतागुंतीची. ती एकटीच राहते. कमी रक्तदाबाचा विकार आणि निद्रानाश यांनी ग्रस्त आहे. आई, वडील आणि चार चुलते कर्करोगाचे बळी झालेले आणि एक चुलता पहिल्याने कमी रक्तदाब, मग मॅटल हॉस्पिटल आणि मग आत्महत्या अशा टप्प्यांनी वाटचाल करून चुकलेला. अनेक वेळा आपल्याला पण कॅन्सर होईल अशी भीती अँग्नेसच्या बोलण्यातून व्यक्त होई. त्यामुळेच ती लग्न करित नाही असेही सूचित होई. खाण्यापेक्षा पिणे जास्त करी. नेहमी कार्यक्षम, पण थंडपणे. कधीकधी त्रासलेली पण. मी एकदा मजेत टोस्ट प्रपोज केला होता, "टु द फ्यूचर वूमन इन यू!" तेव्हा अँग्नेस गंभीर राहिली होती. जास्त काळ आणि वेगळ्या तऱ्हेने. स्वतःला ती सारखी बिझी ठेवत असे. संवेदनाक्षम तशीच होती. पलुस्करांची ध्वनिमुद्रिका उदाहरणादाखल वापरली तेव्हा ती पटकन म्हणाली, "तुमचं संगीत भरीव आहे आणि तरीही सेक्सी नाही". पण जगातल्या सर्व विषयांवर तिची मते हटवादी आणि कडवी होती. तिला सूर्यप्रकाश आवडत नसे, तशीच उष्ण हवा आणि टॉलस्टॉयही... तिचा माझा वाद होणे अपरिहार्यच होते...

संध्याकाळी कंपोजर्स युनिअनमध्ये व्याख्यान होते. 'वोकल फॉर्मस इन हिंदुस्थानी क्लासिकल म्यूझिक' या विषयावर. काही जुने, काही नवीन चेहरे. नंतर मुबलक प्रश्नोत्तरे. पुन्हा एकच गोष्ट जाणवली : आपले संगीत रशियात अजिबात पोचलेले नाही.

३० मार्च

मॉस्को विद्यापीठातील फायलॉलॉजी फॅकल्टीतर्फे व्याख्यान. 'फ्रॉम साँग टु साँग' यावर बोललो. 'गझल'ला आधारभूत धरून. चाळीस पन्नास विद्यार्थी. भाषा, वाङ्मय, तत्त्वज्ञान या विषयांचे. पुष्कळ चर्चा. विद्यार्थ्यांची दक्षता आणि उत्साह याने फार बरे वाटले. विद्यापीठाचा परिसर प्रचंड आणि जिवंत.

मग काही जॅझ म्यूझिशियनसशी भेट. जॅझ संगीताला रशियात मागणी खूप आहे. पण तरीही रेडिओ, टी.व्ही., कंपोझर्स युनिअनसारख्या संस्था, वर्तमानपत्रे इत्यादींमध्ये त्यांना स्थान नाही. आणि मजा अशी की, १९३० सालापर्यंत मात्र कॉम्युनिस्ट पार्टीचे सदस्यत्व आणि जॅझची आवड या गोष्टी सारख्याच आवश्यक मानल्या जात होत्या!

जॅझ संगीतकारांना भारतीय संगीताबद्दलच नव्हे, तर संगीतशास्त्राविषयीही चांगलीच आस्था आहे. चर्चा मनपसंत झाली.

हॉटेलात परत आल्यावर श्रीनिकडून कळले की, इराणचा दौरा सध्या नक्की रद्द. एका दृष्टीने वाईट वाटले. कारण पर्शियन व अरबी आणि मग इतर आशियाई देशांचे संगीत आपल्या दृष्टीने अधिक महत्त्वाचे, हे मला पूर्वीपासून पटले आहे. पण तसे पाहता कंटाळलोही होतो. नवीन चेहेरे, दृश्ये, आवाज इत्यादी चेतकांचा मारासुद्धा थोडासा शीण उत्पन्न करतोच.

उद्या परतणार. मॅट्रिक झालो तेव्हापासून रशियन शिकायचे म्हणत होतो. प्रत्यक्ष शिकायला लागलो तो मात्र आकाशवाणीची नोकरी करत असता. पण तेव्हाही विद्यापीठाचा व्याकरण बाणा पचत नव्हता नीटपणे. या लकबी, तिच्या ध्वनीचे जातपोत रुजेनात. रशियन वाङ्मय वाचत राहिलो. मनात आकांक्षा ही की कधीतरी हे मुळातून वाचेल. स्ट्रॅविन्स्कीवर लिहिले यालाही कारण त्याचे रशियनपण असावे का? देव जाणे! आशियात राहूनही युरोपीय वाणगुण घेणारा देश म्हणूनही रशियाचे मला आकर्षण असेल. कसेही असो, भारताबाहेर पहिले पाऊल टाकले तेव्हा ते रशियाच्या भूमीत, हा योगायोग गमतीचा खरा. एवढ्यानेही हरखून जायला हरकत नव्हती. पण तसे झाले नाही. कारण जो रशिया दिसेल असे वाटले तो दिसला नाही.

अर्थात मला काही एकोणिसाव्या शतकातला रशिया नको होता. पण तरीही दिसला त्यापेक्षा मोकळा-आत्मविश्वासाच्या बळावर अवलंबून राहणारा रशिया दिसेल, अशी इच्छा आणि अपेक्षा होती. जाण्यायेण्याला अटकाव नसणे एवढेच काही बंदी नसण्याचे लक्षण नव्हे. रशियातील वंशसंगीत-शास्त्रज्ञांना लोमॅक्सचे काम नवीन का राहावे? जॅझ संगीतकारांना कल्चरल वर्कर्सच्या संघटनेत का ढकलले जावे? 'फोक म्यूझिक श्रेष्ठ, कारण ते पीपल्स म्यूझिक असते' असे भोंगळ समीकरण यांत्रिकपणे संगीतज्ञ वापरतात असे का दिसावे? याला कारण असे की, माहिती व ज्ञान यांची देवाणघेवाण तिथे होत नाही. आणि असे न होण्यामागे शासकीय व राजकीय भूमिका कार्यकारी असतात. एवढ्या कमी वास्तव्यात काय कळणार खरी परिस्थिती, असेही म्हणता येईल. पण श्वेत रशियन्स इतर संघराज्यांतील लोकांकडे तुच्छतेने पाहतात, हे इतक्या थोड्या वास्तव्यातही कळले. पूर्व व मध्य रशियातील लोक "आम्ही सोविएट्स आहोत, पण रशियन नाही" असे सांगत, हेही ध्यानात आले! बंदपणाचा बाऊ करू नये, पण मोकळेपणाची दवंडीही पिटू नये. जोम, कार्यनिष्ठा, शिस्त, महत्त्वाकांक्षा याचबरोबर संशय, अविश्वास आणि एक प्रकारचा अनैसर्गिक थंडपणा वातावरणात आहे हे खरे!

मनात कोमल-तीव्र सुरांची हुरहूर घेऊन परतणार. डोळ्यासमोर आता भारतातला लखख सूर्यप्रकाश, काळीसावळी माणसे आणि मुंबईचा समुद्र... आणि हलके कपडे घालून हलकेपणे हिंडण्याचा आनंद. दान्का म्हणाली होती, "तुमच्या देशात माणसे जमिनीवर झोपू शकतात ना?" - होय! आमच्या आणि आमच्या जमिनीच्या मधे बर्फाचा पडदा नसतो दान्का!

१ एप्रिल

मुंबईत लोकांना वाटत होते, तेहेरानला जाऊन सोळा तारखेला परत येणार. एक तारखेला येऊन कोण फूल झाले ते ठरविता येईना!